

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

17

*Nacionalizmas ir emocijos
(Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2001

UDK 947. 45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

SUDARYTOJAI:

Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-38-1

© Lietuvos istorijos institutas, 2001
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2001
© Straipsnių autoriai, 2001

TURINYS

PRATARMĖ	7
PRZEDMOWA	9
VORWORT	12
<i>Wolfgang Kaschuba</i> NATION UND EMOTION. EUROPÄISCHE BEFINDLICHKEITEN	15
<i>Sabine Grabowski</i> NATIONALE MYTHEN UND SYMBOLE ALS INSTRUMENT POLNISCHER VEREINSARBEIT ZU BEGINN DES 20. JAHRHUNDERTS AM BEISPIEL DES POLNISCHEN VEREINS „STRAŻ“	29
<i>Magdalena Micińska</i> KULT TADEUSZA KOŚCIUSZKI I JEGO ROLA DLA UTRZYMANIA ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ POLAKÓW W XIX–XX WIEKU	43
<i>Alvydas Nikžentaitis</i> JOGAILOS ĮVAIZDIS LIETUVIŲ VISUOMENĖJE	56
<i>Giedrius Viliūnas</i> VYTAUTO DIDŽIOJO KULTAS TARPUKARIO LIETUVOJE	68
<i>Heidi Hein</i> ANMERKUNGEN ZUM PIŁSUDSKI-KULT IN DER POLNISCHEN ZWEITEN REPUBLIK	103

Darius Staliūnas

ŽUVUSIŲ KARIŲ KULTAS TARPUKARIO LIETUVOJE 120

Vladas Sirutavičius

ŠVENTĖS NACIONALIZAVIMAS. „TAUTOS ŠVENTĖS“
ATSIRADIMAS LIETUVOS RESPUBLIKOJE XX AMŽIAUS
4-AJAME DEŠIMTMETYJE 133

Robert Traba

KONSTRUKCJA I PROCES DEKONSTRUKCJI NARODOWEGO
MITU. ROZWAŻANIA NA PODSTAWIE ANALIZY
SEMANTYCZNEJ POLSKICH OBCHODÓW ROCZNIC
GRUNWALDZKICH W XX WIEKU 146

SANTRAUKOS 162

STRESZCZENIE 171

ZUSAMMENFASSUNG 182

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ 193

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ 199

ŽUVUSIŲ KARIŲ KULTAS TARPUKARIO LIETUVOJE

Darius Staliūnas

I pasaulinis karas ne vienai Europos valstybei iškėlė naują, sunkų uždavinį – kaip įprasmiti masinę mirtį. Skirtingai nuo ankstesnių, šis karas daugelyje kraštų palietė kiekvieną šeimą. Vokietijoje suvienijimo karų metu (1864–1866–1870/71 m.) kiekviena bendruomenė neteko apie 2–3% gyventojų. Tuo tarpu I pasaulinio karo išdavėje beveik kiekviename name buvo apraudami kritusieji. Šio karo metu žuvo apie 2 mln. vokiečių¹. Norint kompensuoti masinės mirties tragiškumą, buvo siekiama ją sakralizuoti, antra vertus, pagerbti kiekvieną žuvusį ar mirusį kareivį. Šis, galima sakyti, demokratizacijos procesas paliko ryškius pėdsakus jau XIX a. Nuostata, jog kiekvienas kareivis nusipelnė atskiro kapo ir paminklinio akmens, pirmiausia buvo įstatymiškai reglamentuota JAV pilietinio karo metu. Tačiau kiek yra žinoma, tai tiesiogiai nedarė įtakos Europai. Šiame žemyne tik I pasaulinio karo metu įsigalėjo toks požiūris².

Neaplenkė šios problemos ir Lietuvos. Tiesa, čia dėmesio centre buvo žuvusieji ne I pasauliniame kare, bet kovose dėl Nepriklausomybės. Šiame straipsnyje ir sieksime parodyti, kaip žuvusių karių pagerbimas buvo politiškai instrumentizuojamas Lietuvoje. Antra vertus, analizuosime kritusiųjų pagerbimo ceremonijų bei jiems skirtų paminklų simbolinę reikšmę.

Apie žuvusių karių laidojimą kovų metu turime labai nedaug žinių. Kritusieji paprastai laidoti mūšio lauke ar netoliese esančiose kapinėse, buvo

¹ M. Lurz, *Kriegerdenkmäler in Deutschland*, Bd. 4: *Weimarer Republik*, Heidelberg: Esprint Verlag, 1985, S. 13.

² R. Koselleck, *Kriegerdenkmäler als Identitätsstiftungen der Überlebenden*, *Identität*, hg. von O. Marquard und K. Stierle, München: Wilhelm Fink Verlag, 1979, S. 71; G. L. Mosse, *Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben*, Stuttgart: Klett-Cotta, 1993, S. 9.

pastatomas kryžius, nurodant žuvusio vardą ir pavardę. Būta nemažai kryželių, kurie bylojo, jog čia palaidotas nežinomas kareivis. Šiuo požiūriu situacija buvo visai kitokia nei, pavyzdžiui, Vokietijoje, kur jau 1915 m. Karo ministerija nurodė sistemingai rūpintis karių kapais³. Pirmaisiais valstybės gyvavimo metais, iki 1927 m., kai buvo įkurta Karių kapams tvarkyti komisija (toliau – Komisija), žuvusių karių kapai retai kur buvo prižiūrimi ir tvarkomi. Jaunai valstybei ir taip netrūko problemų, o visuomenėje atsirado nedaug pavienių entuziastų ar draugijų, besirūpinančių šiuo kultūrinio landšafto aspektu. Tai nereiškia, kad ši problema visuomenei nerūpėjo. „Kario“ žurnale tuo metu neretai pasirodydavo straipsniai, apeliuojantys į visuomenę ir kviečiantys rūpintis žuvusių „dėl Lietuvos“ kapais, siūlyta steigti tuo besirūpinančią komisiją⁴, palaidoti žuvusius karius drauge⁵ ir pan. Kai kur, pavyzdžiui, Ukmergės apskrities Širvintų apylinkėje karių kapai buvo sutvarkyti: pastatyti kryžiai, kapai aptverti tvorele⁶. Kai kuriose vietovėse tais kapais rūpinosi kariuomenės įgulos.

Pirmaisiais valstybės kūrimosi metais, t. y. maždaug iki 1927 m., paminklų, skirtų žuvusiems kariams, statyta nedaug. Tiesa, kaip tik šiuo laikotarpiu, 1921 m. spalio 16 d., Karo muziejaus sodelyje buvo atidengtas paminklas Žuvusiems už Lietuvos laisvę. Šis paminklas buvo sumūrytas iš akmenų, surinktų Nepriklausomybės kovų mūšių laukuose, buvo stačiakampės nupjautinės piramidės formos. Apatinėje dalyje buvo židinio angos pavidalo kvadratinė akmeninė niša – portalo imitacija; jos dugne – bronzinis bareljefas su liūdinčia lietuvaite, dedančia gėlių puokštę ant brolio kapo. Virš nišos – plokštė su įrašu: „Žuvusiems už Lietuvos laisvę, 1921“, aukščiau – skydas su Vyties kryžiumi. Paminklo viršuje – kryžius. Šiam paminklui skiriame ypatingą dėmesį ne tik todėl, kad greta jo, Karo muziejaus sodelyje, pradėtas formuoti visas tautos panteonas, bet dar ir dėl tos priežasties, jog jis tapo prototipu daugeliui paminklų kitose Lietuvos vietose⁷.

³ Ibid., S. 102.

⁴ J. G-nas [?], Karių kapų sutvarkymo reikalu, *Karys*, 1925, Nr. 39; J. Kaunickas, Susirūpinkim karžygių kapais, *ibid.*, 1926, Nr. 44, p. 361.

⁵ Jd. [?], Neužmirškime žuvusiųjų, *ibid.*, 1922, Nr. 47.

⁶ Ibid., 1927, Nr. 2.

⁷ J. Varnauskas, Karo muziejaus sodelis, *Nukentėję paminklai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 49; A. Butrimas, Denkmäler in Westlitauen: Errichtung (1828–1944), Zerstörung (1945–1954) und Wiederaufbau (1988–1991), *Nordost-Archiv. Zeitschrift*

Tuo metu pagrindine metų diena, kai buvo pagerbiami žuvę kariai, reikėtų laikyti gegužės 15 d., t. y. Steigiamojo Seimo metines. Kartu būdavo minima kariuomenės diena. Gegužės 15 d. pasirinkta todėl, kad lapkričio 23 d., kai buvo išleistas įsakymas kurti kariuomenę, valdžios nuomone, būdavo per šalta organizuoti kariuomenės paradus. Tiesa, jau tuo metu spaudoje pasirodydavo pasiūlymai įvesti atskirą „Žuvusio kario“ pagerbimo dieną⁸, tačiau jie nesulaukė pritarimo.

Situacija pradėjo radikalai keistis 1927–1928 m. Tada, kaip jau minėta, buvo įsteigta Komisija ir 1928 m. buvo pastatyta daugiausia paminklų žuvusiems kariams⁹. Dar vienu epizodu, sureikšminusiu žuvusių karių kultą, tapo 1934 m. lapkričio 23 d. Kaune, Karo muziejaus sodelyje, šalia paminklo Žuvusiems už Lietuvos laisvę palaidotas Nežinomas kareivis¹⁰. Vėliau, 1937 m., Karo muziejuje buvo įrengtas Žuvusiųjų skyrius, kuriame buvo surašyti žuvusiųjų vardai ir pavardės¹¹.

Taigi sistemingai žuvusių karių kapais pradėta rūpintis tik 1927 m., kai Karo mokslo valdybos švietimo dalies vedėjo iniciatyva krašto apsaugos ministras paskyrė Komisiją, sudarytą vien iš kariškių¹². Komisija stengėsi surinkti kuo daugiau informacijos apie karių kapų tvarkymą Vakarų Europos valstybėse. Pirmiausia ji sutvarkė karių kapus Kaune, o vėliau ėmėsi šio darbo ir kitose Lietuvos vietovėse, taip pat Latvijos teritorijoje. Valdžia per metus tam skirdavo 5000 litų, taip pat papildomai lėšų paaukodavo kariai

für Regionalgeschichte, N. F., Bd. VI/1997, Heft 1: *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion*, S. 168–169.

⁸ Siūlo įvesti „Žuvusio kario“ šventės dieną, *Karys*, 1925, Nr. 10, p. 79.

⁹ Tiksliai pasakyti, kiek tokių paminklų pastatyta 1928 metais, vargu ar įmanoma. Mat žinomos ne visų paminklų pastatymo datos. Be to, dažnai kito paminklų paskirtis ar netgi nuo pradžios jų simbolinė prasmė nebuvo vienareikšmė. Daug 1928 m. pastatytų paminklų, skirtų Nepriklausomybės dešimtmečiui, taip pat funkcionavo kaip paminklai kritusiems kariams. Tik neabejotina, kad būtent 1928 m. paminklų žuvusiems kariams statyba buvo pasiekusi savo apogėjų.

¹⁰ Šio sumanymo autoriai buvo Komisijos nariai, kurie kreipėsi į Karo muziejaus viršininką, šis savo ruožtu – į Vyriausiojo štabo viršininką: Karo muziejaus viršininko 1934 m. lapkričio 3 d. raportas Nr. 651 Vyriausiojo štabo viršininkui, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1764, ap. 1, b. 209, l. 55.

¹¹ Atidarytas žuvusiųjų skyrius V. D. Karo Muziejuje, *Karys*, 1937, Nr. 49, p. 1417.

¹² Kaip Kaune buvo tvarkomi karių kapai, *ibid.*, 1927, Nr. 51–52, p. 487–488.

bei visuomenė. Kapus tvarkė ne tik kareiviai, daug prisidėjo šauliai, įvairios jaunimo organizacijos (pavasarininkai, jaunalietuviai), mokyklų mokiniai, dvasininkai. Komisija sutvarkytus kapus pavesdavo prižiūrėti kariuomenės dalims, o kur jų nebūdavo, vietinėms organizacijoms, mokykloms ar atskiriems asmenims. Tiesa, kartais buvo sunku rasti kokią nors organizaciją ar asmenį, nes būdavo prašoma atlyginimo, o Komisija tam lėšų neturėjo¹³.

Komisijos užsakymu dailininkas Antanas Aleksandravičius pagamino kryžiuko projektą, jį patobulino dailininkas Adomas Varnas: buvo pridėti spinduliai, kurie „pabrėžia kryžių lietuviškumą“. Iš pradžių kryžiukus gamino drausmės kuopos kariai, o vėliau darbininkų parūpino Karo kalėjimo viršininkas. Svarbu ir tai, kad buvo tik vieno tipo kryželiai. Vadinasi, neskaitant kai kurių išimčių, tiek eiliniai kareiviai, tiek karininkai buvo pagerbiami vienodai.

Taigi ties 3-ojo ir 4-ojo dešimtmečio riba Lietuvoje buvo intensyviai kuriamas žuvusių karių kultas. Kodėl gi kaip tik tuo metu jis tapo toks svarbus? Neabejotina, kad karių kapų priežiūra ir paminklų statymas susijęs su tam tikromis lėšomis. Sustiprėjo valstybė, pasipildė gyventojų piniginės, todėl ir buvo galima skirti šiek tiek lėšų šiam reikalui. Tačiau, be abejonės, būta ir kitokio pobūdžio priežasčių. Po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, kuris buvo įvykdytas su kariuomenės pagalba, jai reikėjo parodyti atitinkamą pagarbą. Kaip tik tuo metu pradėta pompastiškai švęsti lapkričio 23 d. – Kariuomenės įkūrimo diena. Turėjo įtakos ir tarptautinės situacijos paastrėjimas. Augant įtampai regione, ypač Vokietijoje į valdžią atėjus naciams, kurie vis aštriau pradėjo kelti Klaipėdos krašto klausimą, reikėjo rengtis galimiems sukrėtimams, kitaip tariant, ugdyti visuomenės patriotizmą. 4-ame dešimtmetyje švenčiant lapkričio 23 d., tarptautinės situacijos aštrėjimo tema dažnai minėta iškilmingose kalbose.

Be to, Nežinomojo kareivio kulto atsiradimą Lietuvoje būtent 1934 m. galėjo nulemti ir dar keletas motyvų. Galbūt postūmiu tapo 1933 m. lapkričio 23 d. per kariuomenės dienos minėjimą Prezidento Antano Smetonos pasakyta kalba: „Paminklas kariams, žuvusiems dėl savo krašto laisvės, yra

¹³ Žuvusių karių kapams tvarkyti komisija, *ibid.*, 1927, Nr. 20, p. 194; Kaip Kaune buvo tvarkomi karių kapai, *ibid.*; J. [P. Jakštas], Ką veikė 1928 m. karių kapams tvarkyti komisija, *ibid.*, 1929, Nr. 4, p. 57–58 ir Nr. 5, p. 75–76; Vyr. ltn. Jakštas, Lietuvos karių kapų lankymas Latvijoje, *ibid.*, 1929, Nr. 27, p. 459–460; *idem*, Mūsų karių kapai, *ibid.*, 1929, Nr. 43, p. 720; Nepamirškim savo karžygių kapų, *ibid.*, 1931, Nr. 10, p. 194; Kpt. Jakštas, Karių kapų tvarkymas 1935 m., *ibid.*, 1936, Nr. 7, p. 158–160 ir kitur.

tautos šventovė. Senieji ir jaunieji, didieji ir mažieji lanko jį maldingai susimąstę. Nežinomo kareivio kapas, be vardo ir be pavardės, ir betgi lenkiamės jam, kaip lenkdavos graikai nežinomo Dievo aukurai¹⁴. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad tuo metu ten dar nebuvo Nežinomo kareivio kapo. Taigi tikėtina, kad Prezidento užuomina tapo pakankamu motyvu jo valdiniam papildyti tautos panteoną nauju elementu. Kitas akstinas palaidoti karo muziejaus sodelyje Nežinomą kareivį galėjo būti susijęs su jau minėtu tarptautinės situacijos paaštrėjimu. Kaip žinoma, kone visos Europos valstybės po I pasaulinio karo pastatė tokius paminklus (kai kur, tiesa, tai buvo tik simbolinis kapas, t. y. be palaikų). Paprastai Nežinomo kareivio kapas buvo įrengiamas sostinėse. Lietuvos valdžios ir visuomenės delsimą būtų galima paaiškinti tikėjimu, kad kada nors pavyks tokį paminklą pastatyti Lietuvos sotinėje Vilniuje, kuris tuo metu priklausė Lenkijai. Galbūt tarptautinės situacijos kaita ne Lietuvos naudai Lietuvos politikus įtikino, kad bent jau artimiausioje ateityje Vilniaus nepavyks atgauti, todėl Nežinomo kareivio kapą galima įrengti ir Kaune. Beveik neabejotina, kad to atvirai nepripažino nė vienas politikas, taigi vargu ar įmanoma rasti tai patvirtinančius dokumentus. Vertėtų atkreipti dėmesį ir dar į vieną aplinkybę. Kaip žinoma, 1930 m., neperdedant galima pasakyti, visa Lietuva minėjo didžiojo kunigaikščio Vytauto mirties metines, minėtos tada ir Žalgirio mūšio metinės, 1932 m. kito didžiojo kunigaikščio – Kęstučio metinės. Savo pompastika tarpukario Lietuvoje niekas negalėjo prilygti Vytauto metinių šventimui (nebent 1934 m. minėtos „Tautos vado“ 60-ies metų sukaktuvės). Atrodytų, buvo galima jas kartoti kiekvienais metais, kad ir ne taip pompastiškai. Tačiau rugsėjo 8 d. (neįvykusios Vytauto karūnacijos diena) tapo Tautos diena, o 1934 m. tautos panteone atsirado ir Nežinomas kareivis. Tikėtina, kad politinei edukacijai tinkamesnis buvo dabarties, t. y. dar gyvenančių žmonių kartos, didvyris. Kaip čia nepalyginti situacijos su Šveicarija, kurioje politinis žuvusiųjų kultas taip pat buvo labai sureikšmintas, nors karo baisumai, taigi ir masinė mirtis šią valstybę aplenkė. Tyrinėtojai tokią iš pirmo žvilgsnio paradoksišią situaciją, be kita ko, aiškina tuo, jog kiekvienai kartai reikia savų didvyrių¹⁵.

¹⁴ Valstybės Prezidento kalba prie Laisvės paminklo lapkričio 23 d., *ibid.*, 1933, Nr. 48, p. 975.

¹⁵ G. Kreis, *Gefallenendenkmäler in Kriegserschontem Land. Zum politischen Totenkult der Schweiz, Der politische Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne*, hrsg. von R. Koselleck und M. Jeismann, München: Fink, 1994, S. 131.

Istorinėje literatūroje jau ne kartą buvo pastebėta, jog pagerbiant žuvusius kare išryškėja trejopa identifikacijos galimybė¹⁶. Panašią situaciją aptinkame ir Lietuvoje.

Pirmiausia žuvę kariai taip ir pagerbiami – kaip žuvę. Lietuvoje Smetonos režimui reikėjo ne tik užsitikrinti gyventojų politinį lojalumą, bet ir forsuoti jų nacionalizavimą. Tinkamiausias būdas įtvirtinti tam tikras vertybes – jas susieti su mirtimi. Šiek tiek metaforiškai kalbant, mirties paženklintos vertybės yra aukščiausio rango.

Antra vertus, žuvę kariai tarpukario Lietuvoje dažniausiai pagerbiami kaip didvyriai, karžygiai, herojai, broliai ir t. t. Jų didvyriškumas išaukštinaamas ne tik ceremonijų metu sakomose kalbose, bet ir paminkluose žuvusiems kariams. Išanalizavus su karu susijusių paminklų simboliką Vokietijoje, paaiškėjo, jog po I pasaulinio karo juose beveik nebevaizduojami modernūs ginklai, juos dažniausiai pakeičia kardas. Jis, kaip žinoma, simbolizuoja mirtį nuo žmogaus rankos. Tik kova vyras prieš vyrą laikyta iš tiesų didvyriška¹⁷. Lietuvoje pastebima panaši tendencija. Čia taip pat šalia modernių ginklų – paprastai greta šautuvo, dažnai vaizduojamas kardas: Šančių karių kapinėse, Skriaudžiuose (Prienu r.), Kauno kapinėse paminklas buvo išmeigto stilizuoto kalavijo pavidalo (tas kalavijas kartu buvo savotiškas kryžius), Karo muziejuje įrengta žuvusiųjų kriptą taip pat buvo papuošta kardu.

Kitas būdas pabrėžti didvyrišką mirtį – ypatingas karių kapų sutvarkymas. Viena iš komisijos užduočių buvo suvienodinti karių kapų tvarkymą. George L. Mosse yra pastebėjęs, kad visų tautų karių kapai yra kone identiški¹⁸. Todėl neturėtų stebinti siekis suvienodinti karių kapus vienos valstybės teritorijoje. Lietuvoje taip pat stengtasi žuvusius ir mirusius karius laidoti vienoje vietoje (tiesa, tokios nuostatos griežtai nesilaikyta). Daug kur karių kapų viduryje buvo statomas paminklas, kapai išdėstomi viena eile, t. y. „tikrai kariškai“, o Aukštuosiuose Šančiuose pagal sumanymą kapų eilės

¹⁶ R. Koselleck, *Kriegerdenkmale*, op. cit., S. 256; A. Maas, *Politische Ikonographie in deutsch-französischen Spannungsfeld. Die Kriegerdenkmäler von 1870/71 auf den Schlachtfeldern um Metz, Der politische Totenkult...*, S. 195–196; G. Schneider, *Militarisierung des Bewußtseins und nationale Konsensstiftung – Kriegerdenkmäler in Hannover 1919 bis 1933, Historisches Bewußtsein und politisches Handeln in der Geschichte*, hg. von J. Topolski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe, 1994, S. 76.

¹⁷ G. L. Mosse, *Gefallen für das Vaterland...*, S. 126.

¹⁸ *Ibid.*, S. 104.

turėjo atrodyti kaip Gedimino stulpai¹⁹. Žuvusių karių laidojimas kartu turėjo simbolizuoti jų vienybę kovoje, o atskyrimas nuo kitų kapų – mirties mūšio lauke ypatingą prasmę, kuri kritusius karius išskiria iš kitų visuomenės narių. Ribota erdvė, kuri dažnai buvo sukuriama karių palaidojimo vietoje, ir kapų eilės nepalikdavo vietos individualiam kančios išgyvenimui, asmens tragedija atrodydavo menka palyginti su tautos (ar valstybės) reikalais.

Be to, jie pristatomi kaip XIII–XV a. LDK karių tradicijos tęsėjai. Nepertraukiamas ryšys su LDK praeitimi fiksuojamas ne tik identifikuojant dabarties karius kaip Vytauto, Kęstučio, taip pat Pilėnų kunigaikščio Margirio bei kitų kunigaikščių pasekėjus, bet ir akcentuojant žuvusių karių pagerbimo tradiciją ano meto Lietuvoje. Šiuo atveju tinka Erico Hobsbawmo pastebėjimas, jog kiekviena išrasta tradicija siekia pagrįsti savo galias šaknis²⁰.

Galiausiai, atmenant kritusius karius, visada yra formuluojami ir dabarties imperatyvai. Bene dažniausiai apeliuojama į tautos vienybę: „Ir jeigu tauta tokių didvyrių neturėtų, tai gyvųjų žmonių masės negalėtų turėti to neregimo, bet galingo cemento, kuris jas sutvirtina, kuris iš jų padaro tautas ir duoda pagrindą valstybės gyvenimui“²¹. Kalbant apie socialinę įsivaizduojamos bendruomenės (tautos) logiką, t. y. individo ir visumos santykį, pirmenybė neabejotinai atiduodama tautai, o ne jos segmentams: „Kas gali būti kilnesnio, atiduoti savo brangiausią turtą gyvybę, ne už šeimyną, ne už pavienius jos narius, bet už visą tautą!“ (A. Smetona)²².

Vienybę, monolitiškumą įkūnijo kariuomenė. Lapkričio 23 d., taip pat kitomis progomis buvo teigiama, jog kariuomenė yra tartum tautos elitą, kitaip tariant, kariuomenę valstybės vadovai laikė lyg ir būsimu tautos modeliu: „Toks gyvenimas, tokia ir kariuomenė, tuo labiau, kad ji yra judriausia, jautriausia ir gyviausia tautos organizmo dalis“²³.

Tuo metu, kai pagerbiami žuvę kariai, yra pats tinkamiausias laikas įvardyti tautos (valstybės) priešus. Tai buvo daroma proginiuose

¹⁹ Kap. Jakštas, Karių kapų tvarkymas 1929 m., *Mūsų karių kapai*, kartinis iliustruotas „Kario“ priedas prie Nr. 15 (1930), p. 11.

²⁰ E. Hobsbawm, Introduction: Inventing Traditions, *The Invention of Tradition*, ed. by E. Hobsbawm and T. Rang, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 1.

²¹ J. Senkus, Karių vėlinės, *Karys*, 1935, Nr. 44, p. 1027.

²² Kaip praėjo kariuomenės šventė, *Lietuvos aidas*, 1928, Nr. 244.

²³ Mjr. Balčiūnas, Mūsų kariuomenės šventės turinys ir prasmė, *Karys*, 1935, Nr. 47, p. 1125.

straipsniuose, iškilmingose kalbose ar tiesiog paminkliniuose įrašuose (dažnai antkapiniuose paminkluose buvo nurodoma, su koku priešų kovodamas žuvo šis karys). Be jokios abejonės, dažniausiai eksploatuotas lenko – amžino priešų įvaizdis: „Kažin, ar yra dar kur pasaulyje dvi kaimyninės tautos, kurių santykiai amžių būvyje būtų analoginiai lietuvių santykiams su lenkais. Amžių būvyje, iki pat šiol, lietuviai iš lenkų tepatyrė tik klastą, kraugeriškumą, grobuoniškumą, apgaulę“²⁴.

Vilniaus problema taip pat buvo kas kartą aktualizuojama pagerbiant žuvusiuosius. Beveik galima neabejoti, kad bendrapiliečius buvo galima lengviau įtikinti, jog būtina atgauti Vilnių ne pateikiant racionalius argumentus, kaip antai istorinė ar tarptautinė teisė, demokratinis apsisprendimas, bet apeliuojant į kiekvieno susipratusio lietuvių pareigą tęsti žuvusių brolių pradėtą žygį: „Gerbkime kovose žuvusius karžygius ir neužleiskime jų krauju sulaistytų Nerio krantų“²⁵. Dažnai iškilmingos kalbos atidengiant paminklus žuvusiems kariams baigdavosi kvietimu „eiti į Vilnių“. Antilenkiški akcentai politiniame žuvusiųjų kulte tarpukario Lietuvoje buvo ryškūs ir laidojant Nežinomą kareivį; vykstant šioms apeigoms 1934 m. lapkričio 23 d. pamaldas laikė titulinis arkivyskupas Pranciškus Karevičius. Tuo metu vyravo nuomonė, jog dėl jo veiklos atlietuvinant Bažnyčią XX a. pradžioje lenkai jam atkeršijo vėliau – 1926 m., kai buvo įsteigta atskira Lietuvos bažnytinė provincija. Tada Kauno arkivyskupu buvo paskirtas ne Karevičius, bet jo padėjėjas Juozapas Skvireckas²⁶. Tinkamesnio asmens, galinčio vien savo dalyvavimu šiame rituale pademonstruoti antilenkiškumą, vargu ar buvo įmanoma surasti.

Taigi žuvusių karių pagerbimas Lietuvoje, kaip ir kone visose kitose Europos valstybėse, politiškai instrumentizuojamas. Politinė bendruomenė²⁷

²⁴ P. Š. [?], Lietuva atgimė, kai atgimė Lietuvos kariuomenė. Keli legendinių dienų bruožai, *Lietuvos aidas*, 1937, Nr. 535.

²⁵ Šūkis, pasirodęs žurnalo „Karys“ 1923 m. Nr. 18 puslapiuose.

²⁶ P. Jakštas, Amžinybės vainikas, *Nemunas*, 1989, Nr. 2, p. 14.

²⁷ Būtina pasakyti, kad ir kitataučiai, žuvę kovose dėl Nepriklausomybės, buvo pagerbiami lygiai kaip ir lietuviai. Tiesa, net ir šiame kulte buvo galima aiškiai matyti, jog lietuviai yra dominuojanti tautinė grupė Lietuvoje. Pavyzdžiui, Komisija, siūlydama Karo muziejaus sodelyje palaidoti Nežinomą kareivį, nurodė, jog tai turi būti lietuvis: Karo muziejaus viršininko 1934 m. lapkričio 3 d. raportas Nr. 651 Vyriausiojo štabo viršininkui, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1764, ap. 1, b. 209, l. 55.

perima iš religijos paskutiniojo teismo funkcijas. Ji teigia, jog kariai, padėję galvas mūšio lauke ar vėliau mirę nuo žaizdų, žuvo ne veltui. Ne kas kitas, o politinė bendruomenė leidžia sau drąsiai teigti, jog „Kovose žuvę amžinai gyvens“²⁸. Žuvusių karių kulto atveju susiduriame su tam tikra sekuliarizuotos religijos forma. Krikščioniškas tikėjimas anapusiniu sielos išganymu patikimas politinei bendruomenei, kuri nuo šiol turi rūpintis kiekvieno mirusiojo atminimu. Tikėjimas anapusiniu gyvenimu pakeičiamas geresnės ateities viltimi. Tai, kas anksčiau buvo patikima krikščioniškoms mišioms, t. y. malda išprašyti sielos išganymą anapus, dabar tenka politinei bendruomenei, kuri nusako mirties prasmę šiaipus: žuvusio mirtis yra pateisinama tiek, kiek ji laiduoja politinės bendruomenės tolesnį egzistavimą.

Tačiau tai anaip tol nereiškia, jog ši naujoji sekuliarizuota religija yra vien tik naujai išrasta. Ji negali apsieiti be krikščionybės. Tradicinės religijos, Lietuvos atveju – katalikybės „dalyvavimas“ žuvusių karių kulto apeigose pasireiškia ne tik tuo, kad jose kone visada dalyvauja dvasininkai, beveik visų ceremonijų sudėtinė dalis yra mišios, bet ir kitais būdais.

Pirmiausia reikėtų atkreipti dėmesį į paminklus žuvusiems kariams. Beveik visuose derinami tautiniai ir religiniai motyvai. Vienas iš nedaugelio, kuriame nerandame religinių motyvų, yra Kėdainių rajone esantis paminklas pirmajai Lietuvos kariuomenės aukai Povilui Lukšiu²⁹. Daugelyje paminklų vaizduojamas kryžius, krucifiksas. Rozalime (Pakruojo r.) Nepriklausomybės paminklas, kuris buvo ir paminklas žuvusiems kariams – tai gipsinė angelo skulptūra ant granito postamento ir betoninės pakylės. Šančių karių kapinėse pastatytas paminklas buvo altoriaus pavidalo, viršuje stovėjo liepsnojanti vaza – amžinosios gyvybės simbolis, o paminklo priešakinėje pusėje buvo kryžius su spinduliais ir krucifiksu. Radviliškyje iš pradžių buvo sumanyta Žuvusiųjų garbei statyti paminklą, kuris turėtų koplytėlės pavidalą ir viršuje baigtąsi Gedimino stulpais, tačiau šio sumanymo atsisakyta³⁰.

²⁸ Plk. ltn. Burokas, Rugpiučio 15-oji Širvintose, *Karys*, 1927, Nr. 34, p. 310.

²⁹ Paminklas pastatytas pagal Vytauto Landsbergio projektą. Tai pustrėčio metro aukščio ir 9 metrų pločio savanorių trikampio ženklų pavidalo paminklas. Trys betoniniai laiptai vaizduoja tris tautines spalvas, ant viršaus – tetraedras iš granito. Ant tetraedro iškalta ažuolo šakelėmis perpintas Vyties kryžius; priekyje yra užrašas: „1919 m. vasario 9 d. kautynėse su rusų raudonąja kariuomene čia žuvo kareivis savanoris Povilas Lukšys – pirmoji Lietuvos Nepriklausomybės auka“.

³⁰ Žuvusiųjų už nepriklausomybę pagerbimas, *Karys*, 1925, Nr. 29, p. 231.

Be to, žuvusių karių pagerbimo ceremonijų metu būdavo cituojamas Šventasis Raštas³¹, žuvę kariai, t. y. „karžygiai“ lyginti su Bažnyčios šventaisiais³², pagarba kritusiems prilyginta „religiniam nuolankumui“³³.

Žuvusių karių kultė tarpukario Lietuvoje, kaip, beje, ir kai kuriose kito-se Europos valstybėse, buvo adaptuota ir Kristaus prisikėlimo dogma. Žuvę kariai dažnai prilyginami Kristui; prasminga kančia abiem atvejais suteikia prisikėlimo viltį. Tokiu būdu parodoma, jog didvyriška mirtis nėra galutinė. Ne tik Vokietijoje ar Prancūzijoje, bet ir Lietuvoje iš mirties patalo atsikėlę kariai, ypač dažnai pabrėžiama – nežinomi kareiviai, atlieka įvairias svarbias funkcijas. Vokietis Walteris Flexas pasakoja, kaip susitikimas su žuvusio kario siela išgelbėjo motiną su vaiku nuo savižudybės³⁴. Panašų siužetą randame ir Lietuvoje: čia nežinomo kareivio dvasia vieną jaunuolį, kuris, vengdamas tarnybos kariuomenėje, jau rengėsi pereiti demarkacinę liniją, t. y. iš esmės ruošėsi išduoti tėvynę, priverčia prisiminti pareigą Lietuvai³⁵.

Ne mažiau svarbi žuvusių karių kulto dalis buvo ritualai, kuriais buvo siekiama sukurti kuo didesnę emocinę įtampą, kad būtų galima geriau įtvirtinti tam tikras vertybes. Artimiausias kelias siekiant šio tikslo, buvo istorinio autentiškumo kūrimas. Tam turėjo tarnauti ritualų vieta, laikas ir, žinoma, atitinkami dalyviai.

Tinkamiausia vieta inscenizuotai atminčiai puoselėti, aišku, būdavo mūsų šio vietos. Pavyzdžiui, didelių iškilnių metu buvo šventinamas paminklas pirmajam žuvusiam kariui P. Lukšiui netoli Taučiūnų kaimo (dab. Kėdainių rajonas) 1929 m. Tačiau pagrindinė žuvusių karių kulto vieta buvo jau

³¹ P. Jurgelevičius, Paminklas pirmajai Lietuvos kariuomenės aukai, *ibid.*, 1929, Nr. 38, p. 628.

³² Valstybės prezidento kalba, laidojant Nežinomąjį Kareivį lapkričio 23 d., *ibid.*, 1934, Nr. 48, p. 996.

³³ Laisvė, ginklu įgyta, ginklu ir išsaugojama. Respublikos Prezidento Anatano Smetonos kalba, pasakyta Karo muziejuje per iškilmingą Vyties Kryžiaus kavaliierių posėdį š. m. lapkričio 23 d., *Lietuvos aidas*, 1938, Nr. 534.

³⁴ G. L. Mosse, Soldatenfriedhöfe und nationale Wiedergeburt. Der Gefallenenkult in Deutschland, *Kriegserlebnis. Der Erste Weltkrieg in der literarischen Gestaltung und symbolischen Deutung der Nationen*, hg. von K. Vondung, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1980, S. 246; G. L. Mosse, *Gefallen für das Vaterland...*, S. 95, 132.

³⁵ Jūrų Duktė [?], Nežinomo kareivio dvasia, *Karys*, 1930, Nr. 45, p. 903–904.

minėtas Nežinomo kareivio kapas Kaune, kuris simbolizavo visų kritusių karių kapus³⁶. Iš tiesų Nežinomo kareivio kapas geriausiai tiko šiems tikslams, nes, kaip rašė vienas aktyvus tų iškilnių dalyvis, „Kiekvienas tautietis, stovėdamas prie kapo, gali manyti, kad čia guli jo tėvas, sūnus, brolis, giminaitis...“³⁷. Nežinomo kareivio kapas tapo tautine šventove. Sakralinė šios vietos dimensija labai didino ir aplinka – Karo muziejaus sodelis, kuris, kaip tuomet sakyta, buvo tapęs „tautos panteonu“. Nežinomo kareivio patekimas į „tautos panteoną“ taip pat atitiko visas būtinas tokiam ritualui taisykles: 1934 m. lapkričio 23 d. ritualo metu iš pradžių vyko mišios Įgulos bažnyčioje, po to laidojimo ceremonija, kurios metu kalbą sakė ir Prezidentas. Taigi Nežinomo kareivio patekimą į „tautos panteoną“ sankcionavo tiek Bažnyčia, tiek sekuliarizuotos religijos vyriausias žynys – „Tautos vadas“.

Ritualo atlikimo laikas taip pat buvo neatsitiktinis. Pagrindinės žuvusių karių pagerbimo apeigos 4-ajame dešimtmetyje vykdavo lapkričio 23 d., t. y. per Lietuvos kariuomenės įkūrimo metines.

Iš ritualo dalyvių išskirtinė vieta tekdavo invalidams, kurie užimdavo garbingiausią vietą šventės metu. Būtent jie buvo svarbiausia grandis, jungianti žuvusius karius su gyvaisiais, kuriems ritualo metu atstovavo dalyvaujantieji. Ritualas, galima sakyti, suburia dalyvaujančius į laikiną bendruomenę, tačiau ji nėra atsitiktinė: „Prie nežinomojo kareivio kapo buvo atstovaujama visa Lietuva“³⁸. Kitaip tariant, ritualo metu buvo inscenizuojamas tautos modelis. Kokie pagrindiniai to modelio bruožai? Ritualo centre – kariuomenė ir valstybės vadovai. Pastarieji paprastai kartu su dvasininkais atlieka pagrindines ritualo funkcijas: deda vainikus, sako kalbas ir pan. Tokia hierarchija dar patvirtinama iškilmingose kalbose: „Kariuomenė

³⁶ Visa Lietuva mini kariuomenės šventę, *Lietuvos aidas*, 1936, Nr. 540.

³⁷ P. Jakštas, Amžinybės vainikas..., p. 12. Sąmoningo neapibrėžtumo laidojant Nežinomą kareivį buvo laikomasi daugelyje Europos valstybių. Stengtasi išlaikyti visišką anonimiškumą parenkant palaikus. Panašiai buvo ir Lietuvoje. Čia iš pradžių Komisija tik nurodė, jog tie palaikai turėtų būti lietuviu kareivio. Tačiau jei tikėsime vieno šios ceremonijos dalyvio ir organizatoriaus Petro Jakšto atsiminimais, Lietuvos atveju būta jau šiek tiek kitokio anonimiškumo. Mat palaikus, kurie turėjo tapti Nežinomo kareivio simboliu, Latvijoje netoli Eglainės išrinko Komisija. Kaulai buvo rasti vieno lietuviu sodyboje, kuris teigė, jog „jo lauke esąs palaidotas Lietuvos kareivis ir ten naktimis vaidenasi“. Daugiau jokių įrodymų, jog tai Lietuvos kario palaikai, nebuvo.

³⁸ Vytauto Didžiojo muziejaus sodelyje, *Karys*, 1935, Nr. 48, p. 1186.

yra tautos galia, apie ją turi spiestis, pavojui esant, visas kraštas, o jo vadovybė – tautos valia, kurios turi klausyti visi, kuriems tik pridera³⁹. Dar vienas svarbus akcentas – šventėje aktyviai dalyvauja ne šiaip sau tautiečiai, visi jie atstovauja kokioms nors organizacijoms, kitaip tariant, išryškinamas kolektyvo primatas, kuris kariuomenės šventės metu yra ir taip stiprus. Tokios šventės metu kariuomenė tampa centriniu tautos simboliu, konstruojamas jos kultas, kita vertus, tuo pat metu tauta vaizduojama kaip vieninga, organizuota, kovojanti bendruomenė.

Autentiškumą dar stiprindavo iškilmingų kalbų turinys, kuriose būdavo pasakojami kai kurie kovų epizodai. Aišku, istorinės tikrovės imitacija būdavo selektyvi – akcentuoti tik didvyriški lietuvių karių poelgiai, jų drąsa, sumanumas etc.

Visos šios ritualo dalys turėjo sukurti šventės metu konkretų istorinį mikrokosmosą su aiškiais veikėjais ir vertybėmis: „Jos [lapkričio 23 d. šventės. – Pastaba autoriaus] metu mūsų akims darosi vėl įregimi nepriklausomybės kovų vaizdai, mūsų atminčiai aiškiau prisistato praeities laimėjimai ir jų vertė mūsų tautai“⁴⁰.

Baigiant šį straipsnį galima prisiminti Benedicto Andersono pastebėjimą, jog mintis pastatyti paminklą, pavyzdžiui, nežinomam marksistui arba žuvusiam liberalui būtų absurdiška. Tuo tarpu daugelyje valstybių rasime paminklus Nežinomam kareiviui. Andersonas taikliai nurodė esminį skirtumą tarp tokių ideologijų kaip marksizmas ar liberalizmas ir į jas panašių, iš vienos pusės, ir nacionalizmo iš kitos, tik pastarasis pateikia atsakymus į egzistencinius klausimus⁴¹. Daugelyje valstybių (ir Lietuvoje) žuvusių karių kulto atveju nacionalizmas perima iš religijos paskutiniojo teismo funkcijas nurodydamas, kokia mirtis yra prasminga ir kas nusipelnė amžinojo gyvenimo. Antra vertus, kaip rodo ir šis tyrimas, siekdamas sustiprinti savo itaigą, nacionalizmas adaptuoja tradicinės religinės pasaulėžiūros elemen-

³⁹ Valstybės prezidento kalba prie Laisvės paminklo lapkričio 23 d., *Karys*, 1933, Nr. 48, p. 975.

⁴⁰ Laisvė, ginklų įgyta, ginklų ir išsaugojama, op. cit.

⁴¹ B. Anderson, *Die Erfindung der Nation: zur Karriere e. folgenreichen Konzepts*, Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag, 1993, S. 18–19.

tus, jos simbolius bei ritualus. Religijos vaidmuo, pasireiškusios identifikacijos formos bei priemonės, ritualų metu sukuriančios istorinį Žuvusių karių kulto autentiškumą Lietuvoje ir kitose Europos valstybėse, yra panašūs. Tai neturėtų stebinti, nes Lietuvoje šis kultas buvo suaktualintas vėliau nei kitur, t. y. tik 3-iojo dešimtmečio pabaigoje – 4-ojo pradžioje.